

Остаци средњовековних скелета из ктиторске гробнице краља Уроша I Немањића у Сопоћанима

Department of Anatomy, The Medical College of St. Bartholomew's
Hospital, Charterhouse Square, London, EC1M
6BQ, Great Britain

СРБОЉУБ ЖИВАНОВИЋ

Сажетак

Антрополошким проучавањем остатака скелета људи из ктиторске гробнице краља Уроша I Немањића у Сопоћанима утврђено је да су у том гробу били сахрањени остаци две мушке и једне женске особе. Скелетни остаци су били поремећени и оштећени пожаром који је нагорео кости после њиховог ремећења. Први скелет поседује све антрополошке карактеристике које се могу запазити на ликовним представама Уроша I на фрескама које су сликане у његово време. Припадао је особи око 169 cm високој и око 60 година старој, мушког пола. Карактеристичне су истакнуте јабучне кости и брадно испупчење које се види код свих Немањића. Други скелет је припадао женској особи старој око 65 година. Био је јако оштећен. Трећи скелет је припадао мушкој особи преко 60 година старој и високој око 165,5 cm. Највероватније се ради о скелету архиепископа Јоаникија I, чије су мошти пренете и сахрањене у Сопоћанима заједно са моштима краља Уроша I по наређењу краљице Јелене Анжујске.

Краљ Урош I Немањић (1243—1276) подигао је своју задужбину, Тројичину цркву у Сопоћанима, на извору реке Рашке, у шестој деценији XIII века. Манастирска црква је одређена за маузолеј краљу, па је сликање живописа вршено са посебном пажњом и трудом. Ремек-дела српског фреско-сликарства у Сопоћанима рађена су између 1263. и 1268. године, дакле за живота Урошева. За нас су занимљиве три представе краља Уроша I на фрескама у Сопоћанима, јер се зна да је сликар познавао краља лично и да га је представио верно. И сликар који је урадио лик краља Уроша I на фресци у Богородичиној цркви на Бистрици код Бијелог Поља приказао је у основи исти Урошев лик. Према томе, ми данас знамо како је изгледао краљ Урош.¹ Манастир је био у свом успону и пуној снази и после Косовске битке, а онда је почео полако да слаби и опада. У доба аустријско-турских ратова, манастир је био захваћен пожаром 1689. године. Од тога времена, ове до 1929. године, Сопоћани пропадају, остаци грађевина се руше и зарастају у коров и жбуње, а на некадашњем крову Тројичине цркве расте дрвеће са широким крошњама. Од 1926. до 1929. године поправљају се рушевине у Сопоћанима и врши обнова цркве, да би током другог светског рата Сопоћани опет били уништавани,

а непријатељи српског народа ову цркву, са најдивнијим примерима средњовековног зидног сликарства, користили као коњушницу и тор за овце.⁴

Темељна истраживања и конзерваторски радови, у оквиру којих су вршена и археолошка ископавања, започела су у Сопоћанима 1973. године и још су у току. Радовима у Сопоћанима руководе архитекта Оливера Кандић и археолог Александра Јуришић.

Историјски подаци

Краљ Урош I Немањић је био син краља Стефана Првовенчаног (1196—1228), из његовог трећег брака са ћерком млетачког дужда Аном Дандоло. Њом се оженио највероватније 1216. године, мада се не зна да ли је овај датум сасвим тачан. За нас је важно да се Урош родио после ове године, јер ни тачан датум његовог рођења није познат. Краљ Урош I је дошао на престо 1243. године збацивши свога старијег брата краља Владислава (1233—1243). Урош I је владао сразмерно дуго, до 1276. године, кад га је збацио с престола његов син краљ Драгутин (1276—1282). За владавине Уроша I у Србији, у Византији је владао Михајло VIII Палеолог, који је 1261. године освојио Цариград и основао династију Палеолога. У Мађарској владају Бела IV и после њега Владислав IV, у Бугарској до 1257. влада Михаило Асен, а за њим Константин Тих, у Немачкој прво Фридрих II, па великаши, па Рудол Хабсбуршки, у Француској влада Луј IX Свети, а у Енглеској Хенрих III.

Када се Урошев син Драгутин побунио против оца и победио га код Гацка у јесен 1276. године, Урош му је предао власт, отишао у Хум, замонашио се и добио име Симон.⁶

Краљ Урош I је био ожењен принцем француског порекла Јеленом Анжујском, која је пратила мужа на путу за Дубровник и Хум. Не зна се тачно датум Урошеве смрти, али се зна да је умро кратко време после предаје власти Драгутину. Привремено је сахрањен у Градцу, да би после неколико година, по наређењу краљице Јелене, његове мошти биле пренесене, заједно са моштима његовог дугогодишњег пријатеља архиепископа Јоаникија I, у Сопоћане. Јоаникије је 1276. године, после Урошевог пада, напустио свој положај и отишао са њим у Хум. За Јоаникија I се зна да је умро 1279. године у Пилоту. Не зна се тачно

када је извршено преношење моштију краља Уроша I и архиепископа Јоаникија I у Сопоћане, али се вероватно чекало да се политичке прилике смире, радови у Сопоћанима заврше и црква припреми за сахрану свога ктитора. Краљица Јелена је остала у Градцу и тамо је сахрањена. Њене мошти нису пренесене.^{6,7}

Методe рада

и материјал за испитивање

У оквиру дугогодишњих систематских заштитних и археолошких радова у Сопоћанима откривена је у лето 1982. године гробница, која се налазила непосредно уз саркофаг краља Уроша I Немањића и делимично испод њега. Отварању гробнице није присуствовао антрополог, приликом откривања садржаја гробнице није вршено фотографисање остатака скелета и није цртан положај појединих костију на месту налаза. Археолози који су вршили откривање гробнице и вађење садржаја тврде да су кости нађене на једној гомили. Ове кости извађене из гробнице означене са бројем 2 стављене су у једну кесу, да би се доцније дале на антрополошку анализу. Тачан положај гробнице испод ктиторске представе на зиду и њен положај уз саркофаг и испод њега биће приказан у извештају археолога. Антрополошки преглед костију извршен је у порти манастира Сопоћани у другој недељи августа 1982. године.

Приликом антрополошког проучавања костију вршено је снимање, дат је опис костију, а затим су извршена антропометријска мерења инструментима швајцарске фирме Сибер Хегнер, класичним методама које је описао Мартин⁵, као и оригиналним методама аутора.^{2,3} Кости су после антрополошке обраде враћене у кесу и археолози су их потом поново ставили у гробницу.

Антрополошки преглед је показао да нађене кости потичу од скелета три одрасле особе, од којих су две биле мушког, а једна женског пола. Појединачни скелети су издвојени, па је затим извршен систематски преглед и мерење свих остатака костију, сваког скелета посебно, а добијени подаци су унети у посебне записнике.

Антрополошки налаз

Скелет бр. 1

Остаци првог скелета су припадали старој особи (Senils I) од око 60 година. Старост је утврђена на основу срастања шавова костију лобање. Крунски шав није сачуван, а темено-затилни шавови показују срастање трећег степена у пределу Lambda-e (pars lambda); трећег степена у средишњем делу шавова (pars

intermedia) и другог степена у спољашњем делу (pars asterica). Os Incae не постоји, али се виде кости шавова (ossa suturarum) у пределу Lambda-e, Asterion-a и на мастоидним наставцима слепоочних костију. Није запажена деформација лобање. Метоични шав је срастао; сагитална елевација недостаје. На обе темене кости постоји по један паријетални отвор. Затилно испупчење је средње величине и гребенастог облика. У затилном пределу се не запажа спљоштеност лобање. Нађен је мали надушни гребен (torus auditorius), док ушна бодља (spina suprameatum) недостаје. Отвори очних дупљи су четвртастог (квadratног) облика. Јабучне кости су средње величине са средњим степеном избочености унапред и у страну. Постоји највиши затилни гребен (Linea nuchae suprema). У пределу теменог усека обострано постоје прекобројне кости шавова. Мастоидни отвори не постоје, док ваншавни отвори ових наставака обострано постоје (Foramen mastoideum exsuturale). Јабучно-лични и јабучно-слепоочни отвори су обострано присутни. Доња вилица је велика, са телом средње висине, средње израженим брадним испупчењем и неизраженим менталним квргама. Постоје две горње и једна доња ментална бодља. Torus mandibularis недостаје. Први и други секутић и први кутњак са десне стране изгубљени су за живота. На осталим зубима се налазе знаци каријеса и абразије гризних површина зуба.

Скелет је припадао особи мушког пола. Полни знаци су јасни и утврђени на основу изгледа мастоидних наставака слепоочне кости, горњег крајка рамењаче и горњег крајка бутне кости, као и на основу великог седалног усека карличне кости.

Лева рамењача је била робуствна, са слабо увијеним телом. Лева бутна кост је такође била робуствна, са сраслим епифизама и израженим гребеном (tuberositas cristae femoris). Трећи трохантер је изражен у облику овалне кврге. Остале кости скелета су биле у ситним деловима, које није било могуће тачно раздвојити од делова костију друга два скелета са којима су биле помешане.

Антропометријским мерењем је утврђено да је највећа дебљина љуске лобање износила 8 mm, а највећа ширина лобање је износила 151 mm. Остале димензије лобање није било могуће измерити због великих оштећења костију и недостатка читавих делова који су се током времена распали. Реконструкција се није могла веродостојно извршити. Тип лобање је старосрпски, са средње израженим надвећним луцима и уским кореном носа. Хрбат носа је био висок.

Минимални пречник леве раменице је износио 22 mm, а максимални 27 mm. Индекс попречног пресека је износио 81.48. Угао између врата и тела леве бутне кости износио је 136°

Сл. 1. Краљ Урош I Немањић (основне црте лица према фресци у Сопочанима израдио сликар и конзерватор Бранислав Живковић)

Fig. 1. Le roi Uroš I Nemanjić. Les traits principaux du visage ont été exécutés, selon la fresque de Sopoćani, par Branislav Živković, peintre et conservateur

и био типично мушки. Обим средине тела бутне кости је износио 87 mm, уздужни пречник 30 mm, а попречни 28 mm. Горњи уздужни пречник је износио 29 mm, а попречни 36 mm. Максимална дужина кости је била 46.8 cm. На основу вредности ових димензија израчунат је пиластрични индекс који је износио 177.3 и платимерични, чија је вредност 88.5, што показује да је ова бутна кост еуримерична. Попречни пречник леве голењаче, чије је тело очувано у висини отвора за исхрану кости, износио је 24 mm, а уздужни пречник у истом нивоу је износио 30 mm. (Кнемични индекс израчунат на основу ових мера износио је 80.00, што показује да је голењача била еурикнемична. Све ове вредности одговарају просечним вредностима ових димензија и индекса код старих Срба.

Висина тела, израчуната помоћу Pearson-ове формуле² на основу највеће дужине бутне кости, износила је 169.29 cm. С обзиром на могућност грешке приликом израчунавања висине тела на основу дужине само леве бутне кости може се претпоставити да је телесна висина била нешто виша, до 2 cm. У сваком случају, ова особа је била виша од просечне висине мушкараца из некропола овог периода на подручју Раса.

Скелет бр. 2

Скелет је припадао старој особи (Senilis II) од око 65 година. Старост је одређена на основу потпуног окоштавања шавова лобање.

Лобања је била у полураспаднутом стању и јако фрагментована. Види се да су надвећни луци били изражени (III степен по Broca-и). На орбиталној ивици чеоне кости налази се надвећни усек (incisura supraorbitalis) док чеони отвори недостају. Цео скелет је јако оштећен, а од дугих костију сачуван је само један горњи крајак који је припадао левој бутној кости, на основу кога се може закључити да је скелет припадао особи женског пола.

Скелет бр. 3

Скелет је припадао старој особи (Senilis I), а старост је одређена на основу непотпуно сраслих шавова лобање. Вероватна старост ове особе је била нешто преко 60 година. Лобања је у ситним фрагментима, од којих је већина измешана са деловима друга два скелета. Види се да је затылни гребен био изражен и да је затылна кврга (protuberantia ossis occipitalis externa — Inion) била јако изражена. Од дугих костију удова сачувани су делови леве бутне кости, на основу које се са сигурношћу могло утврдити да је скелет припадао особи мушког пола. Уздужни пречник тела ове кости износио је 31 mm, а попречни 29 mm. Пиластрични индекс је износио 106.89. Горњи уздужни пречник тела бутне кости је износио 30 mm, а попречни 34 mm. Платимерични индекс је износио 88.23. Према томе, бутна кост је била еуримерична. Обим тела бутне кости је износио 95 mm.

Заједничке карактеристике оба скелета су подударност са епигенетским карактеристикама Срба из некропола у пределу Раса. Епигенетске карактеристике скелета женског пола нису могле бити утврђене због недовољног броја сачуваних остатака лобање.

На основу степена минерализације остатака костију ова три скелета може се са сигурношћу тврдити да потичу из истог периода средњег века. У току лежања у гробници, тешко је рећи тачно када, дошло је до пожара који је довео до усијања пода цркве, односно крова гробнице. Висока температура проузроковала је одваљивање комадића усијаног камена који су падали у гробницу и нагоревали кости сва три скелета. На већини фрагмената костију налазе се поља која су нагорела услед додира са врелим камењем. Сва нагорела места су појединачна, имају највише 17 mm у пречнику и нагорео је искључиво површни слој кости. Јасно се види да су нагоретине јаче и дубље у средини нагорелог поља, док су промене на периферији поља плиће. До горења костију није дошло у моменту смрти или сахрањивања, већ знатно доцније. Према положају нагорелих (места може се видети да су појединачне кости скелета биле поремећене у гробу у тренутку кад је дошло до одроњавања усијаног камења са крова гробнице.

Дискусија

Да су у гробници бр. 2 у Сопоћанима нађени скелетни остаци само једне особе мушког пола било би сасвим разумљиво да је то скелет краља Уроша I. Пошто су нађени скелетни остаци три особе, од којих је једна била женског пола, на историчарима и археолозима је да одреде ко је све могао да буде сахрањен у тој гробници. Археолози су приликом отварања гробнице видели да су скелети били поремећени. Нагоревање костију показује да је до ремећења положаја појединих костију дошло пре пожара манастира. Штета што није вршено систематско снимање положаја фрагмената костију приликом чишћења садржаја гробнице. Оно би нам могло дати бољи и документованији увид у положај у коме су се налазиле кости. Постоји могућност да је скелет женског пола припадао краљици Ани Дандоло, али нико није у стању на основу тако малог броја сачуваних остатака овог скелета да то са сигурношћу тврди. Сигурно је да у овој гробници нису могли бити сахрањени остаци неке обичне особе. Ради се сигурно о некој жени краљевског рода. У сваком случају, потребно је антрополошки испитати и остале скелете нађене у цркви.

Када се погледају антрополошке карактеристике скелета бр. 1, уочава се да су то посмртни остаци сразмерно високе особе мушког пола. Израчуната висина од 169.29 cm није мала у односу на висину средњовековних мушкараца Срба. Прорачуната висина је највероватније нешто мања од стварне висине тела, која је највероватније била око 171 cm. За Немањиће се зна да су били вишег раста у односу на своје савременике. Скелет бр. 1 је припадао особи нешто старијој од 60 година, што би одговарало старости краља Уроша I. Јабучне кости истурене унапред и у страну су веома карактеристичне, као и истуреност браде унапред. Посматрајући ликовне представе краља Уроша I на фрескама у Сопоћанима, које су рађене у његово време, јасно се види да је он имао истурену браду и истурене јабучне кости. На остацима лобање и на ликовним представама се јасно види да је имао изражене надвећне луке, мезокефалу главу, односно мезокрану лобању и четвртасте улазе у очну дупљу. Корен носа је био узан, нос издужен, а хрбат висок. Очњачке јаме су и на лобањи и на фрескама средње дубине. Веома је карактеристично брадно испупчење повијено унапред,

које се јасно види и на фрескама, иако је уметник приказао Уроша са брадом. Ова истуреност браде запажа се на ликовима свих Немањића и изгледа да је била карактеристична за ту породицу. Карактеристичне црте Урошевог лика пренео је са фресака на хартију сликар и конзерватор Б. Живковић, независно од антрополошког испитивања за потребе документације. И на овом цртежу (сл. бр. 1) могу се јасно уочити наведене карактеристике Урошевог лика.

На основу малог броја антрополошких података који су могли да се утврде приликом прегледа овако оскудних остатака скелета нађених у гробници Уроша I, тешко је са сигурношћу тврдити да су остаци скелета број 1 припадали краљу Урошу I, али нема никаквих разлога да се сумња у то. Напротив, низ чињеница утврђених на костима, када се упореди са ликовним представама, говори у прилог тој тврдњи. Остаци скелета бр. 2 су, можда, припадали краљици Ани, али немамо никаквих антрополошких доказа за то. Скелет број 3 би могао да припада архиепископу Јоаникију I, јер нам историјски извори говоре да је његов скелет пренет заједно са моштима Уроша I у Сопоћане да би почивали заједно.

Иако немамо никаквог разлога да сумњамо да је скелет број 1 припадао краљу Урошу I, јер велик број чињеница говори томе у прилог, ипак морамо бити опрезни са том тврдњом, јер се наведене антрополошке карактеристике могу наћи и на скелетима других Срба из тог периода. За сада, док се не утврди супротно, најлогичније је да се изведе закључак да је скелет бр. 1 припадао краљу Урошу I Немањићу, док се претпоставка да скелети бр. 2 и 3 припадају краљици Ани и архиепископу Јоаникију I мора прихватити са великом резервом, јер о њиховом физичком изгледу знамо далеко мање.

¹ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963.

² С. Живановић, *Основи остеологије и антропометрије*, Београд 1964.

³ S. Živanović, *Ancient diseases*, London 1982.

⁴ А. Јуришић, *Сопоћани — Археолошка истраживања*, Новопазарски зборник 1 (Нови Пазар 1977) 63—72.

⁵ R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie*, Jena 1928.

⁶ М. Пурковић, *Српски владари*, Виндзор 1958.

⁷ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976.

Remains of the medieval Human Skeletons from the Grave of King Uroš I Nemanjić at Sopoćani

SRBOLJUB ŽIVANOVIĆ

Archaeological excavation at Sopoćani monastery revealed remains of three human skeletons in the grave of King Uroš I Nemanjić. Anthropological study of these skeletal remains came to the conclusion that the skeleton № 1 most probably belonged to King Uroš I because of its age, stature and morphological characteristics which can also be seen on the contemporary fresco pictures of King Uroš I. Skeleton № 2

belonged to a female individual apr. 65 years old and it is very difficult to say whether it belonged to Queen Ana Dandolo, or not. Skeleton № 3 was male, and belonged to an individual more than 60 years old. The anthropological investigation could not confirm or exclude the possibility that this skeleton belonged to Archbishop Joanikije I who was burried together with King Uroš I at Sopoćani.